

“द्रव्यं तमसोऽपि शोभनधियां मीमांसकानां
प्रत्यम् ।”

ह्यायास्तमसश्चापि सन्मन्वातुगुणकर्मणोः ।
द्रव्यं केचिद्विच्छन्ति मीमांसकमतान्त्रयाः ॥”
इति वैद्यकराजवल्गुभक्ततवादायैर्दर्पणे प्रथम-
श्लोके ॥
पूर्वमीमांसासूत्रकर्ता जैमिनिः । इतिकर्ता
कुमारिलभट्टः । भाष्यकर्ता श्रवरस्वामी ।
प्रभाकरः कुमारिलभट्टस्य छात्रः । स एव
गुरुत्वेन भग्यते । तन्मतं गुरुमतम् तच्छिष्याः
प्रभाकराः । अतएव स्मार्तभट्टाचार्येण प्रभा-
करेभिहितमित्युक्तम् । उत्तरमीमांसासूत्र-
कर्ता वेदव्यासः । तस्य भाष्यकर्ता शङ्करा-
चार्यः । स च अद्वैतवादी । रामानुजः विशिष्टा-
द्वैतवादी । माध्वः द्वैतवादी च ॥ (यथा,
भक्तिरसान्तवित्तो ॥ १ । १॥ ३ ।

“मीमांसको बड़वान्मेः कठिनामपि

कुण्ठयन्मो जिज्ञासु ॥”)

मीमांसा, ज्यो, (मानविचारः + “मान् वधदानं
शान्त्यो दीर्घेच्छाभ्यासस्य ॥ १॥ १॥ इति सन् ।
अः टाप् । अभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च ।) षड्-
दर्शनान्तर्गतदर्शनशास्त्रविशेषः । तत्प्रयोगः ।
विचारणा २ । इति हेमचन्द्रः ॥ २॥ १॥ ५॥ अस्या
अध्याया विंशतिः । तत्र पूर्वमीमांसा द्वादशा-
ध्यायात्मिका जैमिनिप्रणीता आदिकर्मका-
निरूपिका । अस्या अन्तर्गतानि लोकव्यव-
हारनियमार्थं मनुयाव्यवस्थादिभिः बहूनि
धर्मशास्त्राणि सन्ति । तन्मोतरमीमांसा
चतुरध्यायात्मिका वेदव्यासप्रणीता ब्रह्मनिरू-
पिका । अस्या नाम वेदान्तः । अपराध्याय-
चतुर्थे सङ्कर्षणप्रणीतं उपासनाकाण्डं षड्-
दर्शनसहितम् ॥ ३॥ प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता
द्वादश पदार्थाः क्रमात् द्वादशानामध्यायानां
विषयाः । प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूपं
धर्मे प्रमाणं निरूपितम् । १ । द्वितीये याग-
दानादिकर्मभेदः । २ । तृतीये प्रयाजादीनां
दर्शपूर्णमासार्थकत्वेन तच्छेषत्वम् । ३ । चतुर्थे
गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्या अशुष्ठानं न तु
क्रत्वर्थत्वप्रयुक्त्येवमाह्वयः । ४ । पञ्चमे क्रम-
नियतिविधयत्वादयः । ५ । षष्ठे कर्तृरधिकारो
नान्वादेऽतिवादयः । ६ । सप्तमे समानमितर-
च्छेदेन इत्यादि प्रत्यक्षवचनेनाभिहोत्रादि-
नान्वातुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः । ७ ।
अष्टमे सौम्यं चरं निर्वपेदित्यत्र निर्वपस्तद्धि-
तेन देवतानिर्देशः एकदेवत्वमौषधद्रव्यकल-
मिवादिना लिङ्गेनामेयपुरोडाशेति कर्तृयता-
नान्वात्येवमादिविशेषातिदेशः । ८ । नवमे
प्रज्ञातावयवे युष्टं निर्वपामीति पठिते मन्त्रे
विक्रतो सौम्यचरावभिपदपरित्यागेन सूर्यपद-
प्रत्येवेष्ट सूर्याय युष्टं निर्वपामीत्येवमादिरुहः ।
९ । दशमे ज्ञानेषु चोदकप्राप्तस्यावघातस्य
वितुषीकरणावम्भेन लोप इत्येवमादिव्याधः ।

० । एकादशे बहूनामाभेयादीनां प्रधानानां
सङ्गदुष्टितेन प्रयाजाद्यङ्गोपकार इत्यादि
तन्त्रम् । ११ । द्वादशे प्रधानस्य पशोरुपकाराय
अनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पञ्चङ्गपुरोडाशेऽप्युप-
कार इत्यादिप्रसङ्गः । १२ ॥ (एतदध्यायप्रति-
पाद्याधानां विवरणं यथा,—

‘प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे विधिरूपं मान-
मीरितम् । द्वितीयेऽर्थवादरूपम् अर्थवादी
मन्त्रस्याप्युपलक्षकः । तृतीये स्मृतिरूपम् ।
स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति । चतुर्थे उद्भिच्चिन्ता-
दिनामरूपम् । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे
आख्यातमेवापूर्वबोधकम् । अपूर्वसङ्गाव
इत्यादिकः कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो
वर्णनः । द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः
कर्मभेदः । तृतीये रथन्तरादीनां कर्मभेद-
प्रामाण्यापवादः । चतुर्थे नित्यकाम्ययोः प्रयो-
गयोर्भेदः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां
श्रुतिजिज्ञासोर्नामधेयं श्रुतिविचारिता । द्वितीये
जिज्ञासु । तृतीये वाक्यप्रकरणादि । चतुर्थे
निर्वीतोपवीतादिष्वर्थवादत्वविधित्वादितिर्णय-
हेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसदृशत्वात् । पञ्चमे
प्रतिपत्तिकर्माणि । षष्ठेऽनारभ्याधीतानि ।
सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि । अष्टमे
याजमानानि ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूताभिचा-
दधानयनस्य प्रयोजिकत्वादिति प्रधानप्रयोजकत्वं
विचारितम् । द्वितीये त्वप्रधानं वत्सापकरणं
शाखाच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोजकत्वम् ।
तृतीये कुक्षुपण्यमयीत्वादेरपापशोकाश्रवणादि-
फलभावाभावचिन्ता । चतुर्थे राजसूयगत-
जघन्याश्चासृतादिचिन्ता ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः
क्रमो निरूपितः । द्वितीये वालपेयगतेषु
सप्तदशसु पशुष्वेकैकधर्मेसमापनमित्यादिक्रम-
विशेषः । तृतीये पञ्चपयाजादीनामावर्तनेने-
कादशमित्यादिदृष्टिः । अदम्यग्रहचित्रियो-
रनाट्टतिरित्यादि दृष्टाभावः । चतुर्थे क्रमनि-
यामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्बलभावः ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः ।
कर्तृरस्यत्वादेर्नास्ति स्त्रिया अस्ति । -योऽस्ति
स च पत्न्या सहैवेवमादिनाधिकारी निरूपितः ।
द्वितीये सचाधिकारिणां प्रत्येकं कर्तृत्वं फलम् ।
दर्शपूर्णमासयोः कर्त्रेकनियमः कान्यकर्म-
समापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः ।
तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति । देवादीना-
मभ्यादीनामधिकारिणाश्च स नास्तीत्यादि-
निरूपणम् । चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम् ।
अवतन्नाशे सत्याध्ययनं यजेत् । इडाद्यर्थनाशे
सति शेषाग्न्याह्नमित्यादिकम् । पञ्चमे कालाप-
राधेन चन्द्रोदये सत्यभुदयेऽतिः प्रायश्चित्तम् ।
ष्योतिहोमस्येकादयोदीक्षाः । द्वादशाहस्य

द्वादशदीक्षा इत्यादि निरूपितम् । षष्ठे
सचाधिकारिणस्तुल्यकत्वा एव सर्वं विप्रत्ये-
वेत्येवमादिकं चिन्तितम् । सप्तमे पित्रादिकं
न देयम् । महाभूमिर्न देयेत्येवमादिदेय-
विचारः । अष्टमे लौकिकामात्रपुनयन-
होमः । स्यपतीष्टित्येवेत्येवमादिविचारः
ततः ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छेदे-
नेत्यादिप्रत्यक्षवचनातिदेशः । [द्वितीये पूर्वा-
स्तातिदेशस्य शेषो विचारितः । तृतीयेऽभि-
होचनान्वातिदेशः । चतुर्थे निर्वपौषधद्रव्यादि-
लिङ्गातिदेशः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्यहेन लिङ्गे-
नातिदेशविशेषः । तद्यथा सौम्यचरावति-
देशकानि निर्वपस्तद्धितेन देवतानिर्देश एक-
देवतात्वमौषधद्रव्यकलमिवादीनि स्यष्टान्वाभेय-
लिङ्गानि । द्वितीये त्वस्यहेलिङ्गेरतिदेशः । तद-
यथा वालिने हविःसामान्येन लिङ्गेन पयो-
विध्यन्तोऽतिदिश्यते तत्र लिङ्गमस्यम् । शीघ्रं
तदुद्गुह्यतुत्पादनात् । तृतीये प्रबलेन लिङ्गे-
नातिदेशः । तद्यथा । आभिचारिकेष्टा-
वामावैष्णवसारस्वतवाहस्येषु हविःषु चित्वेन
लिङ्गेन यथाक्रममाभेयादिविध्यन्ते प्राप्ते द्वि-
वत्यन्तेन लिङ्गेन प्रथम आमावैष्णवे तृतीय-
स्यादीयोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । प्रबलश्च
द्विदेवत्यत्वम् । शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा
प्रतिभासात् । क्रमस्तु विवक्षितप्रतीत्या दुर्बलः ।
चतुर्थे रत्विहोमेव्यतिदेशोऽपीकृतः ।

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोद्घातपूर्वक-
सहविचारप्रारम्भः । तत्र प्रयाजादयो धर्मा
अपूर्वप्रयुक्ताः । अवघातमन्त्रादिव्यवहितं
ब्रह्ममन्त्रादिरूपं साधनविशेषत्वमात्रं विव-
क्षितमित्यादिरूपोपोद्घातः । सविचित्रपूष-
शब्दानां विक्रितेषु नास्त्युहः । अग्निशब्दस्या-
स्त्युह इत्यादि ऊहविचारारम्भः । द्वितीये
सपरिकरः सामोहः । तृतीये मन्त्रोहः ।
चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापतितो विचारः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुर्दारलोपो
निरूपितः । तद्यथा स्वयं कृता वेदिर्भवतीत्यत्र
वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पाद-
कानामुद्घननादीनां बाधः । ज्ञानेषु वितुषी-
करणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः ।
द्वितीये सन्धिपेयोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभि-
रुदाहरणेर्विस्तारः । तृतीये बाधकारणं
कार्यकत्वम् । तद्यथा प्रकृतौ गवाश्चादिदिशि-
यायाः ऋत्विक्परिक्रयः कार्यम् । तथा
विक्रितिरूपे भूतान्त्रिकादे येशुरुपाया दधि-
यायास्तदेव कार्यम् । ततो धेन्वा गवाश्चादि-
दक्षिणाविक्रतो चोदकप्राप्ता बाध्यते । चतुर्थे
नक्षत्रेऽतिविहिता उपचोमासोदकप्राप्तेर्नारि-
होमेः सह समुच्चयन्ते इत्यादिः समुच्चयः ।
पञ्चमे षोडशग्रहः प्रकृतिगामी । स चाप्रमण-